

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 132

(18407)

2013 чылдың
НОЯБРЬ 14,
четверг
Садар өртээ
хостуг

email: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

ТЫВАНЫҢ ЧОРГААРАЛЫ — СПОРТЧУЛАР

деп, ол дыңнаткан.

Аңаа ажык болгаш ханы утка-шынарлыг чугаа болган. Амыдыралдың кадык хевиринге сонургалды канчаар оттурарыл, кижилерниң назы-харын канчап узадырыл, уругларны бичии чажындан эгелээш хоралыг чаңчылдарже сундукпас, а күш-культура болгаш спортче хандыкшылдыг болурун канчап чедип алырыл деп айтырыгларны сайгарганнар. Херек кырында алыр болза, профессионал спортка киржип чоруур аныяктар Тывада эвээш эвес деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Олар Россияның, Европаның болгаш делегейниң чемпионаттарына Тыванын алдаржытканнар. Оларның дузазы-биле амыдыралдың кадык хевирин суртаалдаары чугула.

Шолбан Кара-оол спортчуларга массалыг информация чепсектерин дамчыштыр республиканың кожуннарына хамаатыларның чыыштарына чаңгыс чер-чурттугларының кыйгырыг үндүрерин саналдаан. Шын чемненириниң, күш-культурага болгаш спортка киржириниң ажык-дузазын чонга чедингир тайылбырлаары чугула. Ол ышкаш чогумчалыг эвес өг-бүлелерниң ажы-төлүнче кичээнгей салырын, бир эвес олар туруштуг болгаш чүткүлдүг болур болза, кандыг-даа чедишкенин чедип ап болур дээрзин оларга бүзүрдериниң чугулазын демдеглээн.

Чоннуң хан эргилдезиниң аарыгларындан хорал турарына аажок хомудал чоруурун регионнуң удуртукчузу чугаалаан. Бо аарыгларны болдурбас талазы-биле улуг хемчеглер негеттинип турар.

«Бо аарыгларның уржуундан хөй кижини чидирип турар бис—деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.—Профилактиктиг болгаш диагностуг хемчеглерден аңгыда, шын идеология херек. Амыдыралдың кадык хевирин болгаш шын чемненирин суртаалдаар ужурулг бис. Көдээ черге огород тарыыр херек, хөй өг-бүлелер ону кылбайн турар-дыр. Күш-ажыл база кижиге ажыктыг. Морковтан, свекладан, огурецтен, помидордан, капустадан тары. Оон витаминни уруг-дарыг база алыр болгай. Бистиң өгбелеривистиң чүгле эт чип келгени шын, семис эт чир чорааннар, ынчалза-даа олар эртенден кезээге чедир кадык ажыл кылып чорааннар, оон уламындан чагга туттурбайн келгеннер. Олар тайга согуназын база хөйүн чир турган. Амгы үеде калорийлиг хөй чеп чизе-даа, кадык ажыл кылыксавас, дыштаныксаар чоруктар хөй болгай. Өгбелерниң эки чаңчылын чонга чедирер херек».

Республика Баштыңының сөстөрүн чугаага киришкеннер деткээннер. Улуг спортка чедишкенин чедип алганнарның амыдыралдың кадык хевиринче кыйгырыг бүзүрелдиг болуру чугаажок. «Шынап-ла, бодувустуң чонувус-биле ужуражыр, чаңгыс чер-чурттугларывыс кадык болзун дээш бүгү чүүлдерни кылыр апаар бис. Дуржугавысты чонувус-биле үлежир ужурулг бис» — деп, хүрештиң хоочуну Радислав Наважап чугаалаан. Оон саналын өскелери деткээннер.

ТР-ниң албан-езузуунуң сайтызындан.

Виталий ШАЙФУЛИННИҢ тырт-тырган чуруктары.

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол шылгараңгай спортчулар-биле ужуражылга үезинде.

Тываның Баштыңының
ажыл-албаны

Шолбан Кара-оол — Мурнуу Кореяда

«Россияның Президентизи Владимир Путин Мурнуу Кореяның Президентизи Пак Кын Хениң чалаанын езугаар ноябрь 13-те Сеулче чорупкан.

Кремльдин парлалга албанының дыңнатканын езугаар алырга, ийи чурттуң баштыңнары ийи талалыг болгаш регионга хамааржыр хөй-хөй айтырыгларны сайгарып чугаалажыр. Оон аңгыда ол ийи удуртукчу «Россия — Мурнуу Корея чугаалажышкыннарының» 3-кү шуулганына киржир. Аян-чоруктуң түңнелинде казактар аразының, ведомстволар аразының болгаш коммерцияга хамаарышкан эвээш эвес документилерге ат салышкыны болур. «Москвага сыын ажыл-агыйының, хөмүр-даш төлөвилелдериниң болгаш гостиница тудуунга инвестицияларның талазы-биле айтырыгларны шиитпирлеп ажалдаар мен. Ол ышкаш В.В. Путинниң удуртулгазы-биле Мурнуу Кореяга чугаалажышкыннар кылыр делегацияның составында кирдим» — деп, Шолбан Кара-оол «Вконтактеда» бодунуң арнынга бижээн.

Ийиги удаа соңгуткан

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының шиитпирин езугаар Владислав Ховалыг найысылалдың мэринге ийиги удаа соңгуткан.

Ноябрь 12-де болган сессияга оон кандидатуразы дээш 23 депутаттың 19-зу бадылаан. Тываның юстиция сайыды, мэрниң албан-дужаалына конкурс эрттирериниң талазы-биле комиссияның удуртукчузу Шолбан Монгуштуң чугаалап турары-биле алырга, депутаттарның бадылаашкыннарының түңнели дээрже ол албан-дужаалга Владислав Ховалыгның беш чыл дургузунда ажалдап келгенинге үнелел болган.

Хоорайның чугула айтырыгларын шиитпирлээринге ам-даа күженишкенин үндүрерин Владислав Ховалыгга депутаттар күзээннер. «Найысылал болгаш республика улуг юбилейлерге — Кызыл хоорайның чүс чылынга болгаш Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга белеткенип турар, аңаа чедир үе эвээш арткан. А соңгаарлаттынмас айтырыглар, улуг ажыл-херектер бажын ажыг. Ынчангаш хоорайның мэринге шылгалданы эрткен кижиниң соңгутканынга өөрүп тур мен» — деп, Төлээлекчилер хуралының даргазы Дина Оюн чугаалаан.

Бо албан-дужаалга Владислав Ховалыг бир дугаарында 2008 чылда соңгуткан. Юрист эртемниг ол специалист мурнунда улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы ажылдарына чедишкенин ажалдап чораан.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың девискээринге «Чуга дош» деп операцияны эрттирериниң дугайында
2013 чылдың ноябрь 7 №407-р Кызыл хоорай

1994 чылдың декабрь 21-де «Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдардан камгалаарының дугайында» №68-ФХ Федералдыг хоойлуну күүседир болгаш Тыва Республиканың девискээринде суг объектилеринге дош доңуп база дош көжүп турар үелерде чоннуң амы-тынынга айыыл чок чорукту хандыраар сорулга-биле:

1. 2013 чылдың декабрь 1-ден 2014 чылдың апрель 1-ге чедир Тыва Республиканың девискээринге «Чуга дош» деп операцияны эрттирер.

2. Тыва Республиканың девискээринге Хамааты камгалал, чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан чайладыр база суглардан камгалаар талазы-биле агентилелдинь организастаары болза: суг объектилеринде доштарга айыыл чок чоруктуң сагындырыг-профилактиктиг байдалдыг материалдарны массалыг информация чепсектеринге чырыдарын;

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чагыргалары-биле кады дош доңуп база дош көжүп турар үеде хемнерге болгаш суг хөөлбектеринге айыыл-халапты болдурбас болгаш чайладыр сорулга-биле онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле күрүнениң чаңгыс аай системазының девискээр иштиги системазын белен кылдыр 2013 чылдың декабрь 1-ге чедир тургузар.

3. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чагыргаларына сүмелээри: Хемнер болгаш суг хөөлбектериниң эриктеринге айыыл-ондакты сагындырып, а ол ышкаш дош кырынче транспорттуң бүгү хевирлериниң үнерин хоруп турар медээ демдектерин 2013 чылдың декабрь 15-ке чедир тургузар; 2013 чылдың декабрь 20-ге чедир Тыва Республиканың Тожу, Каа-Хем, Кызыл болгаш Улуг-Хем кожууннары автотранспорт херекселдеринге болгаш чадаг кижилерге дош кырының кежиглери-биле кышкы үеде кежер кылдыр белеткелдин хандыраар;

хемнерге болгаш суг хөөлбектеринге онза байдалдар болгаш айыыл-халап болу берген таварылгада оң уржуктарын чайладыры-биле адырлар аайы-биле ямыларның болгаш ведомстволарның чогуур үезинде кады ажилдажылгазын организастаар;

айыыл-халаптарны болгаш оң чедирип болур уржуктарын болдурбазы-биле, а ол ышкаш тус-тус муниципалдыг тургузугларның девискээрлеринге доштуң байдалын контролдаары-биле немелде хемчеглерни алыр.

4. Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы өөредилге албан черлеринге кышкы үеде суг объектилеринге айыыл чок чоруктуң дүрүмнериниң дугайында профилактиктиг беседаларны болгаш кичээлдерни эрттирерин организастаар.

5. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары, кымга-даа чагыртыры болгаш кандыг өңчү болуп турары хамаанчокка организациялар кышкы үеде суг объектилеринге айыыл чок чоруктуң дүрүмнериниң дугайында профилактиктиг беседаларны ажилдакчылары-биле эрттирер.

6. Дош доңуп база дош көжүп турар үеде онза байдалдарны болдурбас болгаш чайладыр сорулга-биле хемнер болгаш суг хөөлбектериниң эриктеринге, балыкчылар чыгыр черлерге, дош кежиглерге болгаш чадаг улус кылаштажыр черлерге патруль-хайгаарал ажилын организастаарын Тыва Республиканың Иштиги херектер яамызынга, Россия Федерациязының Онза байдалдар талазы-биле яамызының Кол эргелелинге, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чагыргаларына сүмелээр.

7. Бо айтышкынны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

8. Бо айтышкынның күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы В.М. Бартына-Садыга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы **М. КОЗЛОВ.**

Тыва Республиканың Баштыңының Чарлыг Чоннарның чаңгыс деминиң хүнү-биле күрүнө шаңналдарын тыпсырының дугайында

Ажыл-ишти чедишкinnerи болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

«В. Көк-оол аттыг Тыва Республиканың хөгжүм-шии театры» күрүнениң бюджет албан чериниң материал-техниктиг хандырылга начальниги **Наталья Семеновна Мирзоеваны;**

«Элитстрой» КХН-ниң директору **Вейсал Сейфал оглы Акберовту;**

Тыва Республикада Кыргыз диаспораның даргазы **Куттубек Шейшеевич Туяковту** шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы **Ш. КАРА-ООЛ.**

Кызыл хоорай
2013 чылдың октябрь 30
№ 217

«Тыва XX чүс чыл эгезинде. Өскерлишкinnerниң үе

ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЭЭН

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол 2012 чылда Дээди Хуралга Айыткалында дараазында чүүлду чугаалаан: «Келир чылдың юбилейлеринге белеткелдинь үезин байырлал хөөнү болгаш идепкейлиг чурт-шинчилел ажылы-биле долдурары эргежок чугула. Эрткен чүс чылдың эгезинде Тываның байдалынче амгы үениң аныяк-өскенин шымындырып, хаара тудуп, кайы-даа үеде деңнээр-ге, күштүг патриотчу сеткил-хөөнүгү база интернационалчы сорукуг чүс чылдарже улуг кичээнгейни салыр дээн сорулганы чедип алыры-биле «100 чылче базымнар» деп тускай

биле хаара туткан болза эки деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Ук мөөрей юбилейлерге белеткелде кол черлерниң бирээзин ээлевишаан, чурт-шинчилел ажылының моон соңгаар хөгжүлдезинге улуг идигни берип турар. Аңаа өөреникчилер, башкылар, эртемденнер, сайгарлыкчылар дээш, оон-даа өскелер идепкейлиг киришкен. Эң кол чүүл — мөөрей интернационалчы аян-биле эгелээн. Оң киржикчилери шинчилел болгаш дилеп тывар ажылдар үезинде төрээн чериниң база аңаа шаандан тура кады-кожа чурттап-амыдырап келген янзы-бүрү язы-сөөк чоннарның дугайында оон-даа хөйүнү билип

оол «Бистиң суурнуң башталары» деп ажылы-биле «М экспозициязы» деп чергүшкү черинге төлөптиг ган. Барыын-Хемчик кожуу Кызыл-Мажалык суурнуң ортумак школаның музей удуртукчузу Чойганмаа Мо «Дарганнаары — тывала эң хүндүткелдиг ус ажылы» ажылы-биле ийиги черни ээ Сосновка ортумак школа музейиниң удуртукчузу лья Монгуш «Сосновка суу төөгүзү» деп экспозиция биле тиилекчи бол

Шагаан-Арыг №1 орт школазының музейиниң йында көргүскен Людмила рина «Музей экспозиция таныштырганы» деп чергү тиилекчизи болган.Черби нуң библиотеказының а дакчызы Александра Бикина «Черби суурга ола баштай турганнар», а Сере Хомушку «Тере-Хөл кожу нумизматика» деп таныштыгалары-биле ийиги болгаш черлерни тус-тузунда ээлээн

Мөөрей эгелээнден чурт-шинчилел ажылдакчыры 100 ажыг экспонат дилеп тыпкаш, жюриге баа гаткан. «Эң ховар экспонат» деп черге Александра Бикинаның «Чурттаарының ири» экспонаты тиилээн. 1931 чылда ССРЭ-ниң Түбү консулу Гинзбург черби лер Евдокия биле Полика паспорт орнунга тывыс

Чикаго хоорайга кылган ген кезер машина залда ба аалчыларның сонуггалыг телдирген. Ону Кызыл чур Олег Сандан Каа-Хем кожу нуң Эржей суурда чурттакчы садып алган. Даап бодааш биле, машинаны 1915-1920 дарда бүдүрген. Ол хирез машина ам-даа ажилдап тур

Мөөрейниң өске-даа жикчилерин деткири-биле мелде номинацияларны ким шаңнап-мактаан. Мөөрейге идепкейжи киришкени оргкомитет Каа-Хем кожу өөрүп четтиргенин илерет

Азияна

Михаил НОРБУНУН тирган чуруктары.

Эртемден Аида Монгуш «Эң ховар экспонат» деп черге II черни ээлээн Светлана Монгушту шаңнаан.

төлөвилел езугаар «Тыва XX чүс чыл эгезинде. Өскерлишкinnerниң үези» деп мөөрейни чарлаар. Ук теманы көргүзерде чурт-шинчилел ажылдарына үндөзилеттинген музей экспозицияларын — эң ховар шаандагының чүүлдерин, тодаргай кижилерниң төөгүзүн, янзы-бүрү хоорай, суурларның тыптып келгениниң дириг херечилерин, өөредилге, кадык камгалал, үлетпүр бүдүрүлге адырларының баштайгы ажилдакчыларын тодаргайы-биле ажилдап кылгаш, келир үениң үнелиг өңчүзү болуп арттыраар.

Ноябрь 8-те үстүнде айыт-тынган мөөрейниң түңнелдерин үндүрүп, оң тиилекчилерин Тываның Национал музейиниң хуралдаар залына хүндүткөп байырлаан. Аңаа ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол база киржип, келген аалчыларга байыр чедирген. Байырлыг хемчегниң бетинде төөгү эртемнериниң кандидаты Алена Стороженко XX чүс чылдың эгезинде Тыва дугайында сонуганчыг кылдыр чугаалаан.

Мындыг хевирлиг солун ужуражылгаларга чонну, ылаңгыя аныяк-өскенин, калбаа-

алганнар.

Янзы-бүрү чоннар аразына маргылдаалар амгы Тывага турбас ужурлуг. Россияның чамдык девискээрлеринде нарын болуушкуннарга деңнээр-ге, бо мөөрей чоннар аразына эп-сеткилди, найыралды, сырый харылзааны быжыктырарына улуг деткимче болган деп, Ш.Кара-оол айыткан.

Тиилекчилерни үш аңгы номинацияга шаңнаан. Өвүр кожуунуң Дус-Даг ортумак школазының С.Сарыг-оол аттыг чурт-шинчилел музейиниң удуртукчузу Светлана Седен-

Чикагога кылган сүгөн кезер машина.

С.КУУЛАР: «Аныяктар – Тываның келир үези»

– Өвүр кызыгаар черде республиканың ырак-жыраак кожуннарының билин болгай. Сергей Даш-оолович, баштайгы айтырым. Кожуунда кышкы белеткел ажылы кандыгыл?

– Бистиң кожун биле на-аысылал аразы, шынап-ла, мурнуу чүгүвүсте Моол-карак четпес ховулары чат-тылган, Россия – Моол күрү-не кызыгаарының чоогунда. Өвүр Ак-Чыраа, Чаа-Суур, Дус-Даг, Хандагайты, Солчур болгаш Саглы деп суурларлыг.

– Аразы ырак-даа болза, күшкү-кышкы үеде кожунунуң адалга-энергетика комплек-синиң бүдүрүлгелери шыырак белеткенген. Одаар хөмүрнү

ызылдың болгаш Чадаананың ургайларындан сөөртүп алган бис. А кыштың чыккылаа соо-нда мал чеминиң курлавыры

ай. Чаыстыг чай болганындан ачкан белеткээринге үерлээш-ти шаптыктаан, ынчалза-даа ай-даа болза, артыкшылыг белеткээр бис. Малчыннар

алгаш хуу мал-маганыг чон-ген-ширбилин боттарының жү-биле кылган. Совет Эви-ниң үезинде республиканы

үрнүң эң ырак сумузу Ак-раада чайгаар үнген сиген-те хандырып турганын дем-лээйн. Бо күзүн аңаа кур-ыр сигенни Чонну ажылга

ра тудар төптүң учедунда арлар белеткеп кылган. Бис-ниң-биле сырый харылзаа-кожууннар: Мөңгүн-Тайга,

ин, Тес-Хем. Тыва Республи-ның Көдээ ажыл-агый болгаш и-чем яамызы чылдың-на

Чырааның дургаар шөйлүп уткан шынаазына чай-а үнген сигенни курла-

лап белеткээр сорулганы ке салып каар. Ынчангаш Чыраада «Чалааты» бри-

ады республикада чарлат-кан «Чаңгыс суур – чаңгыс үрүлге» төлевилелинде кир-

турар. Тываның Чазааның төлевилелди деткип турары үнчүг. Бо бригада 2008

да Өвүрге эрткен «Наа-га» трактор алган. Сиген-езип белеткээринге болгаш

бөле шарыырынга чаа де-херексел болгаш күштүг ина-техника чугула херек,

имчени көргүзөр болза, ажылдың шуудай бээринге ел бар.

– Сергей Даш-оолович, «Чаңгыс суур – чаңгыс үрүлге» төлевилелдин дуга-да чугааны эгелей берген

таныышта чугаалап көрү-өм, өвүржүлөр өскелерге ейлешпес кандыг төле-лиңер-биле чоргаарла-

силер? – «Чаңгыс суур – чаңгыс үрүлге» деп төлевилелдин тайгы делгелгезинге бистиң

гундан 8 бүдүрүлге продук-тын майда көргүзүп таныш-ан. Республиканың чону

маа-биле киржиپ тура-

Өвүр кожунунуң чагырыкчызы С.Д.Куулар.

рын эскердим. Бо-ла хөй тө-левилелдерниң аразында он-загай төлевилел – дустан чазап кылган каасталгалар.

Өвүрнүң мурнуу-чөөн та-лазында элээн бедигээш даг-ларның эдээнде чажыпкан дег

дустан бараанны бүдүрүп бо-лурунун аргазы бар дээрзин-ге бүзүреливис улуг. Ол кезек

черни Дус-Даг деп адаар. Бо чылын Кара-кыс Аракчаа баш-таан эртем ажылдакчыла-ры

Дус-Даг уургайынга чедип, душту шинчилээн. Аыш-чемге, мал-маганга болгаш кижиниң

тыныжы бачымнаар аарыглар-ны эмнээринге ажылгап болур деп түңнелди үндүрген. Дус-Даг

суурнун чурттакчызы Айдыс Куулар шеве холу, чогаадык-чызы-биле янзы-бүрү каастал-галарны чазап, душту база

бир чажыдын ажыткан. Моол чуртунга чорааш, дустан чазап кылган чараш дүрзүлери база

сонуургадым. Бисте бо ажыл шуудал турар, ам-даа бурунгаар сайзырадыр дээш кызып ажыл-

дап турар бис. Чаа-Суурдан Мамый-оол Бүдегечиниң каза-нылга бүдүрүлгезиниң ажылы

шуудаан, эки ажылдап турар. Хандагайты суурдан Анжели-ка Седен-оолдун дааранылга

бүдүрүлгези республикада бил-дингир, чоннуң хөй-ле чагыгла-рын даарап берип турар. «Улаа-тай» турисчи баазасын Тываның

тос кожунундан кээп турар чоннуң дыштанырынга таа-рымчалыг кылдыр кылганы он-

загай. Солчурнуң шеве холдуг аныяк оолдарының дарганнаар бүдүрүлгези база бар. Ол-ла

суурда далган аймаандан ам-данныг торктарны, булочкалар-ны дээш, оон-даа өске кылыг-ларны быжырып турары эки. А

Саглы суурнун чурттакчызының сарлык сүдүндөн каш янзы чемни болбаазырадыр ажылы

шагда-ла шуудаан. Олардан аңгыда ыяш дилдирер черлер-лиг болгаш садыгларлыг ажыл-гыр, кежээ улус бисте хөй.

– Бо хүнде чонну дүвү-редип турар чидиг айты-рыг – эзирик чолаачылар-ның хайындан озал-ондак

айыыл-халавының удаа-да-раа болуп турары. Мында байдал кандыгыл?

– Бистиң кожунда орукка айыыл-халавы өршээлдиг. Чыл-дың ужу-кыдында ийи-чаңгыс бичии автоүскүлежишкinner

болур. Хандагайты суур Моол-биле харылзааны тударының эжи болгай. Моолче кывар-чаар материалдар кири сөөр-түп турар улуг машиналар орук

айылынын ында-хаа тургузуп-тарлар. Хандагайты – Чадаа-на аразының автооруу эрги,

каш чылдар дургузунда сеп-теттинмээн. «М-54» федерал-дыг орукту тудуп, септеп турар албан чериниң ажылын бо

чылын Чадаана – Хандагайты-же ээлдирипкенин кончуг эки деп санаар мен. Бээр кээрде,

Хөндергей тайгазының арт-сынын ажып эртер. Чылдың эргилдезиниң кышкы үезиниң баштайгы ак хары бистиң даг-

ларывысты долгандыр шыва аптар чүве. Ынчангаш орук-тар тайгыр, оваарымчалыг чо-рууру чугула. Орук шимчээш-кинин хайгаараар шагдаа

ажылдакчылары бисте эвээш. Корум-чурумнун кол ажылын Чөөн-Хемчиктин полициязы ха-рыылаар. Республиканың де-

вискээринде эзирик чолаачы-лар орук озал-ондаан тургузуп турары коргунчуг. Оларның

биле ажылды шупту демнежи-п кылып ужурлуг. Өвүр кожун-да арага ижи, эзирик чоруур

улус эвээш, бо талазы-биле ажыл бисте дыка шыңгы. Ара-галаар улустун төрелдери-биле

чугааны кылып, арга-сүмени берип, ажылды үргүлчү чору-дуп турар бис. Оларның чурт-тап орап бажынын хайгаарал-га

алыр, ажыл-агыйга тургузар, дуза көргүзөргө арагага сунду-луг улустун көрүжү өскерлип,

боданы бээр дыка эки чорду. – Силер Тывада билдин-гир кик-боксчу болгай силер. Уругларыңар спортка хан-дыкшылдыг бе?

– Бичимден тура спорт-ка дыка ынак болгаш чурттал-гам спорт-биле холбаалыг, ка-жан-даа чарылбас мен. Спорт-тун база бир нарын хевири

– кик-боксингиге Россияның 5 дакпыр болгаш Хамаарыш-пас күрүнелер демнежилге-зиниң чурттарының чемпиону,

база Европаның хүлер меда-лының эдилекчизи мен. Чаң-гысклассчым Оолак Сат-биле

Краснодарга болгаш Барнаул-дун спортчу школаларынга алган билиглеривистен каратэ-ниң, кик-боксингиниң чажыт-тарын демнежи кылган бис.

Ооң соонда спорттун бо хеви-ринге өөм ишти Айыраа Оруй-ооловна-биле чедишкinnerлиг

киржи чордувус. Ава-ача-зы-ның изин базар ийи уруглуг бис. Дун уруувус – пианино

бөлгүмүнде, чогум спортка со-нуургалы бар. Оглум тыва хү-решти сонуургаар, кик-бокс

бөлгүмүнде барып турар, мар-гылдааларга боду киржип эгелей берген. Олар боттары-ла

сонуургалын шилип чоруй баар-

лар боор. Кол кыйгырым – аныяктарны спортче кыйгыра-дыр мен.

– Тываның хоорай, суур-ларында «Спортту – бажы-нар чанынче» губернатор

төлевилелиниң ажылы шуу-даан болгай. Силерде кайы хире кылдынганыл, Сергей Даш-оолович?

– Кожуун төвү – Хандагай-тыда улуг-бичии чонга чараш, таарымчалыг спортчу шөлдү

100 муң рубль-биле кылган бис. Спортчу шөлдөрдө бичии уругларның каткы-хөглүг ойнап

турарын эрткен-дүшкен санын-да эскерип, таарынып көөр чордум. Бо төлевилелди идип

үндүргени дыка эки, чонга ажыктыг. Спортчу шөлдөрдө чүгле уруг-дарыг эвес, бистиң

хоочуннарыыс база хостуг үезинде аңаа барып, шыды-раалап ойнаар эки чаңчылдыг

улус. «Чуртталга девискээрле-ринге – спортчу шөлчүгөштер» деп хемчегни планче кирип,

кожуун төвү Хандагайтының Ленин, Коңгар болгаш Торлаа аттыг кудумчуларында уруглар

ойнаар шөлдери чаартып кыл-ганы кайы ырактан-на көскү, чараш. А уругларның «Олим-пийжилер» спортчу шөлүнүң

ажыдышынын күстүң башкы айында эрттирген бис. Мында амгы үениң негелдези-биле

уругларга таарымчалыг дериг-херекселди тургускан. Кожуун-нун удуртукчулары бо ажылга

идепкейлиг киришкен. Кожууннун сумуларында уруглар ойнаар шөлдери бот-тарының шаа-биле кылып ап

турар улус. Кандыг-бир ажылды сегирип алгаш, эчизинге чедир кылып, адак дээрже ажыктыг

күүседирин чедип ап чаңчыгар дээш, кызып ажылдап турар бис.

– Республиканың улуг, хоочун солунун «Шынны» өвүржүлөр бо чылдың 9 ай-ларының түңнелдери-биле

алырга, 1806 өрегеде 26 хуузу чагыткан. Кожууннар аразында 5 дугаар олутта...

бо талазы-биле силерниң бо-далыңар кандыг ирги? – Тыва чоннуң хоочун

солуну-дур, харын-даа бистиң көрүнчүвүс деп санап болур. Республиканың ажыл-амыдыра-лын, бөмбүрзектиң медээлерин

шуптузун моон номчуп, билип алыр болгай бис. «Шын» со-лунуң чагыдылгасынга ам-даа

бурунгаарлаары-биле чон ор-тузунга ажылды күштелдире-рин азап олур мен. Бистерге,

кыдыг черде чонга, солун-сеткүүл чугула чепсек болур. Чүге дээрже хаттыг-чаыстыг хүн-нерде тайга-сын ажыр кошту-нуп келген электри чагылары

үрели бээрже, ырак сумулары-выска чырык айтыры берге-дей берип, харылзаавыс үстүр. Ынчангаш чуртта чүү болуп

турарын солундан номчуп, билип алыры ажыктыг. Өвүр чону бөдүүн, хүндүлээчел, амыды-

ралга кызымак болгаш бурун-гаар үзел-бодалдыг, дыңнангыр улус, бо солуну чоннуң хөй кезин чагыдып алыр боор дээр-зинге бүзүрээр мен.

– Тываның мурнуу болгаш барынын чүгүнде кожун-нарже сургакчылап чорааш, удуртукчуларга салыр чаңчыл болган айтырым – Россия база делегей чергелиг кым деп политикти хүндүлээр силер?

– Россияда, харын-даа де-легейге билдингир чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгуну, база Шолбан Кара-оолду хүн-дүлөп, адаксаар мен. Кайызы-даа төлөптиг мөзү-бүдүштүг

болгаш чоннуң аразындан шыл-гарап үнген. Тыва чону дээш, төрөөн чуртун сайзырадыр база

камгалаар дээш үлүг-хуузу кириштирип чоруур удуртукчу-ларывыс.

– Удуртукчу кижиниң ажылы олут орбас, чыдын чытпас, чай чок дээрзи чугаа-жок. Ындыг-даа болза, хостуг

үеңерде кайы номну номчуп турарыңарны биликседим.

– Кожууннун ажыл-ижи болгаш чоннуң амыдыралы дээш ажылдаары дыка улуг

харысалга-дыр. Төрөөн черим Өвүрнү бурунгаар сайзырадып хөгжүдөр дээш кызып ажыл-

дап чор мен. А хостуг үени чок деп дорту-биле чугаалап болур. Бо депшилгелиг, сайзыраңгай

амгы үеде интернет четкизин дамчыштыр Чигис-Хаанның төөгүзүн сонуургаар чордум,

оон аңгыда Тыва чогаалдың үн-дезилекчилери бистиң чаңгыс чер-чурттугларыыс, төөгүлүг

Кара-Туругнун чогаалчылары Виктор Көк-оол, Степан Са-рыг-оолдун чогаалдарын ном-чурунга ынак мен. Оларның

чогаалдарында сөстөрү чечен-мерген делгереңгей дамчытка-ны онзагай.

– Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлге», «Спорт-

ту – бажыңнар чанынче» төлевилелдериниң боттанды-рылганының ажылын көрдү-

вүс. Мурнуу кожуннарның кичээнгейин хаара туткан, өске черлерден ылгалдыг

Хандагайты суурда сауна-ны сонуургадыыс. Чаңгыс сөс-биле, кодан, чылгы сүрүг

малдыг, өлчейлиг, бай Өвүр кожун-биле таныштывыс. Найысылалдан ырак кожун-нун чонунга чүгле экини күзеп

ор мен. Сергей Даш-оолович, айтырыгларга харылап бер-гениңер дээш четтирдим.

Инна ДАМБА-ХУУРАК чугаалашкан. Кызыл – Хандагайты – Кызыл. Михаил НОРБУНУҢ тырт-тырган чуруу.

КУДУМЧУ КЕЖИП БАР ЧОРААШ...

(Уланчызы. Эгези № 131
(18406) ноябрь 12-де
«Шында»).

Биче-Кыс Донгак, Ак-Туру:

—Август 20-де мээң угбамны машина үстүрүпкен. Ол 4 хонгаш, эмнелгеге чок болган. Чолаачыга экспертизаны (хыналданы) эртенинде 21-ниң хүнүнде эрттирген. Чүгө ол-ла хүн чорутпааныл?

Эдуард Шыырап:

—Бо орук озал-ондаа Ак-Туруг дужунга кезээки үеде болган. Чолаачы кемдээн кижини Улуг-Хем кожуунун эмнелгезинге дарый чедирген. Полиция ажилдакчылары хыналда ажилдарын чорудуп турда орайтай берген. Ынчангаш чолаачы эмчи хыналдазын 21-ниң хүнүнде эртип алган. Хай-халап болган үеде чолаачы элээр турганы бадыткаттырган. Чолаачы бүрүзүнүң база байдалын хынап турбас, кандыг-ла бир чылдагаан турар-дыр ийин. Шагдаа ажилдакчылары чолаачы кижиниң арын-шырайындан, кылажындан, чугаазындан, кээп турар чыттан байдалын эскерип кааптар. Шала каразынчыг болза, чүгле ынчан хыналда эртеринче чорудар.

Айдыс Мартын-оол, Шагаан-Арыг:

—Херээжен чолаачылар көвүдээн болгай, оларны эр улуска деңизерге, орук дүрүмүн сагыры, машина башкалары кандыгыл?

Аюш Монгуш:

—Херээжен чолаачылар эр улуска бодаарга, 60 хуузу кижизиг деп санап турар бис. Машинаны башкалары оваарымчалыг, хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур. Бодун, ажы-төлүн шуптузун быжыглап алган, чогуур дүрүмнерни сагыыр. Сан-көргүзүг-биле-даа алырга, херээжен чолаачы машинаны шынарлыг мунар, ооң түңнелинде оларның торгаадып турары эвээш.

Адыгжы Саая, «Шын» солунунң ниитилел-политиктик секторунун эргелекчизи:

—Россияның иштики херектер органнарынга чоруткан чаартылгаларның түңнелинде, ОШАЧКИ ажилдакчыларының санын кызыргаш, кожуннар-биле каттыштырып, чаңгыс албан черлери кылган болгай. Чижээлээрге, ырак Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожуннары барык ээн артып калган деп болур...

Эдуард Шыырап:

—Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожуннарында ОШАЧКИ-ниң бир-бир инспекторлары ажилдап турар. Ажы-биле чугаалаарга, машина санынга онааштар алырга, бисте ажилдакчылар чедишпес. Амгы үеде ОШАЧКИ инспекторлары 200 ажыг болза, 400 ажыг турар ужурлуг. Ынчалза-даа инспекторлар кылыр ужурлуг хүлээгелерин күүседип, корум-чурум үрзэн чолаачыларны илередип, хемчеглерни ап чорудуп турар.

Илиана Тюлюш, Барыин-

Хемчик кожуун, Кызыл-Мажалык суур:

—Школада өөренип турар ажы-төлдүг мен. Хүн дурту кыскалап, шак эрте-даа болза, караңгылап эгелзэн. Эртен эрте база дөмей-ле чер чырываанда өөренип, ажилдаар дээш үнүптер-тир бис. Массалыг информация чепсектеринде-даа дыңнадып турары-биле алырга, машина-балгатка тавартып турар улуг-бичии кижилер хөйдүр. Ажы-төлге караңгыда чырып турар чүүлдерни кыстырып бээри артык эвес. Оларны кайыын чагыттырып азы садып ап болурул?

Оюмаа Оюн:

«Шын» солунунң редакциязынга «Дорт харылзаа» үезинде. Октябрь 31, 2013 чыл.

—ОШАЧКИ ажилдакчылары «Чырый бер» деп акцияны ооң мурнунда организаастап, ада-иелер-биле кады ажилдап, хевинге ызыртып алыр чүүлдерни соңгаар хоорайлардан чагыттырып турган бис. Сөөлгү үеде кедер идик-хепте, өөредилге сумкаларында (рюкзактарда), чаш уругларның колясказында-даа караңгыда чырып турар шугумну кирип турар апарган. Бистер база чырып турар чүүлдерни чагыттырып, Чаа чыл байырлалдарының үезинде уругларга үлөп турган бис. Бо чылын чагыттырган чырыыр чүүлдер чоокку үеде келир. Класс башкылары-биле чугаалашкаш, хоорайның кыдыындан, чырык четпейн турар девискээрлерден (солагай таланың дачалары) өөренип кээп турар сургуулдарга оларны үлээр. Ада-иелер ажы-төлүңгө боттары садып алыр ийикпе, азы бистиң албан черинден арга-сүмени ап болур.

Орлан Хомушкун, Улуг-Хем, Көк-Чыраа:

—Машиналарның көк чырыы өске чолаачыларга аажок шаптыктыг, дүнеки үеде каракты чылчырыктадып, долгандыр чүү-даа көзүлбейн баар. Ону хораан деп билер мен, шын бе?

Аюш Монгуш:

—Россияга үндүрген машиналарга чолаачылар даштыкы машинага дөмейлештирип, көк өңнүг сайгылгаан салып алыр. Машина иштинде чолаачының бодунга ол чырык эки кылдыр көстүр, а уткуштур келген машинага аажок шаптыктыг. Мындыг сайгылгааннарны колдуунда даштыкы машиналарга

таарыштыр үндүрүп турар, а хоойлу езугаар оларны салыры хоруглуг. Машинаның техниктиг хыналдазын чорудар пунктулар болгаш орук инспекторлары бо чорукту узуткап турар. Машина дугаарларының чанынга адын бижип, туктар чуруун салыры база хоруглуг.

—**Пенсионер чолаачы каш харлыынга чедир машина мунуп болурул?**

—Хоойлуда чолаачының назы-харын айыткан тускай чүүл чок. Улгады берген чолаачылар арга-дуржулгалыг болгаш, орук дүрүмнерин сагыыр, аныяк оолдар ышкаш үен-даян шаппас. Чолаачылар шупту эмчи

йылбыр бербес, кыйгыртпас-даа...

Эдуард Шыырап:

—Когараан хамаатылар чиик кемдээшкин алган болза, бо таварылгада истелгени ОШАЧКИ ажилдакчызы бир айның дургузунда чорудар. Четтикпейн баар болза, улуг дизе, 6 ай болур. Хамаатыларның аар кемдээшкин алган азы чок болган таварылгада истелге албанындан ажилдакчы истелгени чорудар. Янзы-бүрү экспертизалар чорудар дээш аңгы-аңгы чылдагааннарның уржуундан ажил саадап болур. А бир эвес кандыг-даа хемчеглер алдында турар, херектиң истелге-

зинге таарзынмас болзунарза, прокуратураже хомудал кирип болур силер.

—**Херектиң документилен-биле таныжып, хоолгазын ап болур бе?**

Эдуард Шыырап:

—Документилер-биле таныжып ап болур эргелиг силер, истелге ажылы төнмээн шаанда ооң хоолгазын ап болбас.

Чечена Булытова, Тува-24 онлайн каналдың корреспонденти:

—Сөөлгү үеде чолаачыларны эскерерге, светофорнуң кызыл чырыына кезек тургаш, оон дораан халдып чоруй баар. Ол ышкаш оруктуң чадаг кижилер эртер шокар дилиндээниң кырынга база машиналарын тургузуп алыр-дыр. Бо талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

Эдуард Шыырап:

—Орук дүрүмүн хажыдып, машиназын шын эвес тургусканы дээш үнген чаа хоойлу езугаар торгаалдың хемчээли улуг. Чолаачылар ортузунга бо талазы-биле янзы-бүрү акцияларны эрттирип, тайылбыр ажылын чорудуп турар бис. Светофорнуң кызыл чырыы хып турда турбайн, эрте халды берген машиналарны орук инспекторлары дозуп, торгап турар. Бир эвес чолаачының орук дүрүмүн хажыдыпканын эскерген болзунарза, чурукка тырттыргаш, тайылбырдан бижээш, бистиң албанга эккеп берип болур силер. Машинаның дугаарын, турган кудумчузун, шагын, хүнүн албан айтыр. Орук инспекторлары улаштыр ажилды чоруда бээр. ОШАЧКИ ажилдакчыла-

рынга силерниң дузаңар у дээрзин утпаңар!

—**Пропаганда килди массалыг информация ч сектери-биле сырый ажы дап, волонтерларны кири тирип, көскү чер бүрүзү «бүзүрел телефонун» а болза эки деп бодаар мен.**

Олтан Ооржак:

—Кызылдың автоорук техникумунун студентилери-биле кады чадаг кижилерге, машин балгат чолаачыларынга ян бүрү акцияларны чорудуп тур бис. Ол ышкаш ОШАЧКИ-штаттан дашкаар ажилдакчылары бар. Олар байырлал үезинде хөй чон чыылган ч

лерге орук инспекторларны дузалажып ажилдап турар.

Людмила Серен, Улуг-Хем кожун:

—Чолаачы кижилер «аксы чытыг» достуруп алгаш, чолаачылар шынзылгазын хавыртып алган. Ону катап алырда, шагдалда дужаар деп дыңнаан мен.

Эдуард Шыырап:

—Чолаачылар эргезин кээш, ооң кырындан 30 рубль торгаал онаар. Шынзылгазын алыр үези кээрге, хоойлу езугаар катап шылгал дужаагаш, алыр.

Михаил Норбу, «Шын» солунунң фотокорреспонденти:

—Кызыл хоорайда 50 ч ажыг чурттап турар мен. Хоорайның кыдыында ОШАЧКИ постузун дүжүрүп кааптар корум-чурум көвүдээн деп бодаар мен. Ону катап тургуз дугайында айтырыгны көдүрүп турар бе?

Эдуард Шыырап:

—Төп ИХЯ-ның саналы-биле алырга, хөй-ле стационар пункттарның ажыы чок. Чүдээрге, чон шупту билер болгаш, оларны дөмей-ле эрте бээр болган. Бир талазында, бистиң ОШАЧКИ пункттары Кызылдың мэриязын хамааржыр. Каш чылдары дургузунда постунуң чырык чылыг, септелгези дээш каада төлевир чорутпаан. Фотокорралдыг яамыга бо айтырыгны өөренип көргөш, постуларны дүжүрген. Амгы үеде Шынык суурнуң чанында пост ажилдап турар.

(Уланчылыг).

Алдынбай БАДЫ-ХООН

ХҮННҮҢ АЙТЫРЫЫ: ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫ

Муниципалдыг-хуу кады ажилдажылганың аргаларын идепкейлиг ажылгаар, муниципалитеттерни сайырадырының стратегиязын ажилдап кылып, 5-10-15 чыл эрткенде, оларның экономиктиг туружу кандыг апарын ханы медресе билер, чон-биле идепкейлиг ажилдаар, кадрларны чоннуң аразындан тывар... Бо болгаш өске-даа айтылганы бурунгу хоорай Сузунга болган муниципалдыг тургузулганың Бүгү-россия федерациязының киржикчилери сайырады чугаалашканнар. Ол шуулганга киржир чалалганы Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн иле найысылалдың мэриниң хүндүткүзүн күүседип турган Владимир Ховалыг олар алганнар. Съездиге чурттуң бүгү региондорундан эрге-чагырганың бүгү өмүлдериңиң органның, спорт нийтилежилгелериниң, ыл-херекчи бөлүктөрүнүн кээлери — 500 хире делегат кишкен. Хүннүң бирги чарында тематиктиг 6 хурал болганда тус чер бот-башкарылга органның, муниципалдыг тургузулганың девискээр үнденириниң дугайында айтырыгны сайгарганнар.

Ооң киржикчилери тус чер бот-башкарылгага кадрларның чедишпейн турарының дугайында чугааны кылганнар. «Эки специалист кижини 18 муң рубль шалыңга ажилдадыр берге-дир» — деп, Ульяновск областың төлээлери чугаалап турганнар. «Муниципалдыг албан-хаакчытарның профессионал ажил-чорудулгазынга чаңгыс аай негелде ам-даа чок. Оларның мергежилин бедидери-биле чамдык регионнар тус чер бот-башкарылга чөвүлелдериниң баазыныга өөредилге хемчеглерин, семинарларны, сүмө-тайылбырларны эрттирип турар. Ол өөредилге үезинде федералдыг чазакка дыка хөй саналдар кирген: күрүнө болгаш муниципалдыг албанны эртериниң кол-кол принциптерин тодарадыр, өске адырлар-биле бир дөмөй аныяк специалистерни деткириниң программаларын ажилдап кылып дээн ышкаш. Муниципалдыг эрге-чагыргаларның ажылының дээштиинден, чон-биле кады ажилдажылганың муниципалдыг эрге-чагырганың сайзыралы хамааржыр, ынчангаш тус чер бот-башкарылгазынче улуг кичээлгеи салыр херек» — деп, делегаттар демдеглээннер. Россияның көдээзин кам-

галап арттырары, сайзырадыры болгаш чаартыры муниципалдыг реформаларның амгы үе-чадазының мурнады шиитпирлээр айтыры деп, тус чер бот-башкарылгазының Бүгү-россия чөвүлелиниң даргазы Вячеслав Тимченко санап турар. Амгы үеде чуртта 23001 муниципалдыг тургузуг бар, оларның 18717-зи — көдээде. «Ол дээрже аажок улуг чер, географтыг, социал болгаш кедизинде барып, экономиктиг курлавырдыр, ону чурттуң, хамаатыларның эрге-ажыктарына, тус чер бот-башкарылгазының системазынга ажыглап өөренир херек» — деп, Тимченко демдеглээн.

Россияның көдээ черлеринде байдал чогулчалыг эвес дээрзи чажыт эвес дээрзинче ол чыылганнарның кичээлгеи угландырган. Ооң уламындан регионнарның удуртукчулары чиник арга сүрүп, оларны дүжүрүп, азы элээн улуг болгаш күштүг муниципалитеттерге кадып турар. Ындыг чорук муниципалитеттер реформазына дүүшпейн, эрге-чагырганың чонче чоокшулаарына шаптык болуп, Россияның девискээр күчүзүн аажок сулардып турар.

РФ-тиң Саң-хөө яамызының бюджеттер аразының харылзаа-

ларының департаментизиниң директорунуң оралакчызы Лариса Ерошкина регионнарның орулгазы 2006 чылдаазына деңнээр, ийи катап өскөн дээрзин демдеглээн. Бодунуң чугаазына ол федералдыг, регион болгаш тус чер бюджеттериниң аразына үндүрүлгелерни хуваарынче улуг кичээлгеи угландырган. Ол ышкаш үш чылдың бюджеттин планнаарының эргежок чугулазына доктааган.

Владимир областың губернаторунуң бирги оралакчызы Вячеслав Кузинниң саналын делегаттар улуг сонургал-биле дыңнааннар. Регионда тургустунган бюджеттер аразының харылзааларының арга-дуржулгазына ол доктааган. Федералдыг төптүң регионнарже дамчыткан үндүрүүн чыырының талазы-биле ажил чорудар бөлүктөрү тургузар арганың чогуңу дугайын ол чугаалаан.

Черниң кадастр өртөөн улуг хемчээлге эде тургузарының практиказын соксадырының эргежок чугулазын делегаттар айтыканнар. Федералдыг хоол-жудулганың ол чедир ажилдаттынмаан чоруундан чидириг чүгле Красноярск крайда безин, 2013 чылдың түңнели-биле, 1,2 млрд. рубль чеде берип бо-

лур.

Секцияларның ажылының үезинде кирген бүгү саналдарны пленарлыг хуралга дыңнаткан, ооң кол темазы тус чер бот-башкарылга органның чаартырының талазы-биле ажилдың түңнелдери болгаш ону сайзыраңгайжыдарының оруктары болган. «Россия Федерациязына тус чер бот-башкарылгазын органиастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуну хүлээп алганындан бээр бо чылын 10 чыл болур. Ооң ачызында тус чер бот-башкарылгазының ийи деңнелдиг системазы, муниципалдыг тургузулганың 5 хевирлери тургустунган, оларның кызыгаарлары тодараттырган.

Тус чер бот-башкарылгазының саң-хөө үндениринин сайзырадырының, ооң иштинде муниципалитеттерниң үндүрүг онаар баазына калбартырының болгаш тус чер бюджеттериниң боттарының орулгаларын өстүрериниң күсели-биле саң-хөө экономика ажил-чорудулгазын сайзырадырының айтырыгларын калбаа-биле сайгарып чугаалашкан.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының парлалга албаны.

ЭЖИИ, ШКОЛАВЫС!

Школаның ат-алдарын аңаа ажилдап чораангаш ажилдап турар башкының кызымак ажылы, олар өөредип, кижизидип кааны еникчилериниң ажил-ишамыдыралга чедишкенин тургузар деп чугаалажыры өлөпчүг дээрзин Ак-Туруг умак школаның 75 чыл юбинден көрдүм. Төрөөн школазының балалына келген аңгы-аңчыларның доозукчуларын еникчи уруглар ак кадак, ак — сүттүг шай-биле уткуп турдулар. Доозукчуларның азында кымнарны чок дээр! еникчилеринге хүндүткүдиг, ат-алдарлыг башкылар, илер, чурукчулар, даргалар, кандыг-даа эртем-билиг-албан-дужаалдыг кижилер. Оларның аразында бот-башкарылга доозукчуларын башкылап чораан хоочун кылар Нина Монгушева Булак, Борбак Монгушев Көлчүк, Чечек Ховалыговна Ит, ат-алдарлыг чурукчуларгаш ус-шеверлер Эрес-оол Елизавета Байынды алышар, иштики херектер албанын хоочуну, полковник Николай Сайбуу, республиканың бийдалдар эргелелиниң өдөлгө төвүнүң удуртукчузы Николай Монгуш, Тываның Чыңгыс даргазының оралакчызы Италий Бартына-Сады, республиканың иштики херектер адының оралакчызы Аясдан, бойдус курлавырлары болгаш экология сайыды Илья Толуяевич Бараан, кымны кым дээр боор. Та-бошка апарган доозукчуларның дугайында оларның кылары: «Бо оолдар сайыт-

Школаның 1968 чылда доозукчузу, бот-тывынгыр цирк артизи чораан Сандан-оол Сандактың оолдары цирк көргүзүүнүң үезинде.

тай бээр деп сагыжывыста-даа чок чораан» — деп чугаалажып турдулар.

Школаның төөгү музейин доозукчулар барып көрүп, төрөөн сууру, оларның чурттагыларының болгаш боттарының чыларының болгаш дугайында чаа школазының дугайында чаа чүүлдерни билип ап, музейниң утка-шынарын улам байыдып болур чүүлдерни чугаалап турдулар. Школага биология башкылары Беловтарның тургусканы дириг амытаннар булунунга койгуннар, куштардан аңгыда, бедик херим-биле кажалаан садчыгашка элик биле хүлбүс безин турганын, ол башкылар өскээр ажилдап чоруй баарга, дириг амытаннар булунун шындыг удуртук кижик чок болгашында ооң хериминиң манза-

лары хоорлу бээрже, элик биле хүлбүс оон үнүп чоруй баргаш, суур чоогунда арга-арыгыг черлерге элээн үр көскүлөңөп чоруп турганын сактып келдилер. Мен бичии оолак шаамда ол элик биле хүлбүстү сонургап, школаның садчыгажына маңнап чеде бергеш, херимниң ойбак черлерин өттүр оларны үр-ле чарашшынып көрүп турганымны утпаан мен. Музейде Ак-Туруг школазына ажилдап чораан башкылар дугайында хөй материалдар бар. Солун чүүлдерни оон кижик билип алыр чорду. «Шын» солунга, Тыва радиога кады ажилдап турганым хоочун журналист Сарыг-оол Тамба-Сүрүнүвич Кууларның ачазы, тыва литератураның үндөзилекчилериниң бирээзи,

чогаалчы Тамба-Сүрүн Куулар — бистиң суурга школаны ажыдып, баштайгы өөреникчилерни үжүк-бижикке өөредип эгелээн баштайгы башкы. Ооң баштайгы өөреникчилериниң бирээзи — мээң акым Дырыскын-оол Суваң. Чогаалчы Тамба-Сүрүн Кууларның намдарын каш-даа катап номчаан мен, ол Ак-Туруг школазының баштайгы башкызы деп одуругларга таварышпаан мен. Тыва педагогика, чогаал шинчилекчилеринге бо чүүл төөгүнүң чаа барымдаазы апар дээрзи чугаажок. Бо барымдааны казып тып эккелген кижилер Ак-Туруг школазының өөреникчилери биле башкылары болбайн канчаар.

Ак-Туруг ортумак школаның 75 чыл юбилейлиг байырлалы аңгы-аңгы чылдарда доозукчуларының байырлыг чыскаалы-биле эгелээн. 1959 чылда доозукчулардан 2012 чылдың доозукчуларынга чедир чыскаалыптарга, чоннуң эртем-билиг чедип алырынга школаның кирип келген үлүү каракка көскү апар чорду. Юбилейниң байырлалдың шаңнал-макталдыг болгаш оюн-тоглаалыг кезээ суурнуң Культура бажыңына эрткен. Ооң даштында машина-чычаан кизирт, иштинде чыылган чон шыгырт болду. Школаның башкыларының болгаш өөреникчилериниң ниити ыры бөлүү төрөөн чер дугайында ыры күүсеткен соонда школаның эң хоочун башкыларына хүндүткел езулалын эрттирген.

Төрөөн школазының 75 чыл юбилейи-биле ооң коллективинге, башкыларына болгаш ажилдакчыларына, өөреникчилеринге база доозукчуларына байыр чедирип, хөй шаңнал-

макталды тывыскан. Эң улуг шаңнал — 200 дериг-херекселдиг спортчу комплектини садып алырының сертификадын өөредилге болгаш эртем яамызының төлээзи школаның директору Рада Хертеке тудуксаны. Аныяк-өскенни өөредиринге болгаш кижизидеринге кириген улуг үлүү дээш хөй башкыларга өөредилге болгаш эртем яамызының, республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижиктерин тывыскан.

Доозукчуларның мурнундан школага белектер хөй болган. Бо өөредилге чылында школага ийи кадет класстарны тургускан. Аңаа школаның доозукчузу Виталий Бартына-Сады киришкен болгаш, кадет класстарның өөреникчилеринге форманы өг-бүлезиниң мурнундан садып, бүрүнү-биле хепкерген. Доозукчулар школаның класстарына эт-сеп аймаан, оргтехниканы, библиотеказына номнарны белек кылдыр эккелгеннер.

Байырлалдың езулуг каасталгазы школаның өөреникчилери бот-тывынгыр артистерниң көргүзүлгелери болган. Бичии оолдар, уруглар сценаже ырлап, танчылап, цирктеп үнүп кээрже, байырлалга келгеннер адыш часкашкыннары-биле уткуп турганнар.

Ак-Туруг ортумак школазының 75 чыл юбилейиниң байырлалы кончуг солун эрткен. Ооң киржикчилери доозукчулар төрөөн школазының дараазында юбилейинге чедир байырлажып чарылганнар.

Шаңгыр-оол Суваң.

Авторнуң тырттырган чуруу.

БУЯННЫГ ЭМЧИЛЕР

Чер кырынга, агаарга, суга чоруур дириг амытан бүрүзү, ооң хевир-дүрүзү кандыг-даа бол, шупту ийи карактыг бооп чаяттыг чүве-дир. Карактың бирээзи, кандыг-бир таварылга болуп, көзүлбес азы согур болур болза, саарзык чаңгыс карак-биле көрүүшкүн амыдыралга аар-берге болуру чугаажок. Чаңгыс карак-биле стаканга шай кударга, ажа-даа бээр, ара-даа куттуна бээр азы кадаг-шопту кадаарга, ара-соора кактына бээр болгай.

Кижини амытан үр чурттап келгеш, чүнү көрбес, чүге таварышпас дээр. Элээн каш чылдар мурнунда айыыл-халлапка таваржып, башка улуг кемдээшкен болганындан, хөй хан төгүлгенинден амы-тынымны камгалап, башка дүрген кезишкен кылган нейрохирург Орлан Эрес-оолович Донгак биле Орлан Алаң-оолович Сотпа бо эмчилерниң ат-сураан дыңнааш, ийи адыжым кожа туткаш, өрү тейлээр-дир мен. Оларның ачызында уругларым, чонум аразында чоргаар чор мен. Орлан Сотпа Улуг Хуралдың депутаты бооп депшидип, чоннуң хүндүткелин көрүп чорду. А Орлан Донгак ам Тываның кадык камгалап сайыды болду. Ооң шилип алган мергежил нарын, харысалгалыг-даа болза, чамдык удуртукчулар дег улуургак эвес, даштыкы хевир-даа, бодун ап чорууру-даа бөдүүн, дузааргак. Мындыг кижини улуг албан-дужаалга бодунуң коллегаларының мурнундан база Чазак чери шилип олуртуп кааны таварылга эвес-ле болгай. Амгы медицинаның хуулгаазын сайзыраңгай дериг-херекселдери-биле чаартылгаларын бодунуң мергежил-биле, арга-дуржулгазы-биле билер, үстүкү албан черлери-биле чугаалажып, дургужуп шыдаар, энергия, билин бышкан, чедишкен, бурунгаар чүткүлдүг аныяк, чалыы назын үези мындыг тускай эртем-билиглиг кижилерге чоргаарларын ужурулгусу.

Ийги удаа республиканың чыдып эмнээр эмчизинге чыткан ужурум — 2007 чылда бир талакы каракка кемдээшкен болганындан катаракта эгелзэн турган. Эмчилерниң кезишкен кылыр дугайында сүмезинден, улгады берген кижиге бир карак көстүп чорда арткан назынымга ажырбас боор деп кенен сеткилимден, каш-даа катап ойталаа-

нымдан, беш чыл эрте бергенде, кандыг-даа эм дуза болбайн, карак өйүп, кызып, аарып туруп бээр, ам кээп офтальмология эмчизинге келгеним бо.

2011 чылда РФ-тиң Кадык камгалап яамызындан хүндүлүг бижик-биле шаңнаткан дээди категорияның офтальмолог-хирург эмчи Утямишев Николай Григорьевичиниң кезип эмнээниниң даартазында уттундурбас таварылга болган. Кезишкенниң эртенінде даң чырып келгенде, караамга камгалап кылдыр чыпшырып каан бинт-шывыг турда-ла, кылын, көзүлбес шывыг өттүр точка — от көстүп келди. Караам көстүр эвес, бо кандаай чоор дээш отту көрүп чыдыр мен. Элээн болганда чиде берди. Сонуургааш, шывыгны адаандан өрү адырыптым. Элдеп чүве! Чыткан өрээлим ишти шуут чырык. Хана, дээвири көстүп тур. Дегийт дуглай шыптым. База ажыттым — шупту чүүлдер көрбес караамга тодазы-биле көстүп тур. Тура халааш, хирург эмчимге халып чеде бердим. Өрээлинде көзүлбеди. Чоогунда эмчиге баргаш: «Ана, элдеп чүве, эмчи» — дидим. Эмчи чүнүң-даа уун тыппаан боор. «Караамга кызыл точка көзүлдү, оон чиде берди. Шывыгны чазыптарымга, караам көре берди, шуут элдеп» — дидим. «Көзүлзүн дээш эмнел каанда, көстүп турбайн» — деп, эмчи чоргаар харыылады. Оон ийи хонук эрте бергенде ол-ла эмчиге мээң мурнумда кестирген улгады берген херээжен кижини, дыңнап турганы-ла ол боор: «Бо кандаай мындыг хуулгаазын кижини, от көрдүм, точка көрдүм дээр. Көзүлбес караан ылап көстүп келди бе?» — деп бүзүрвээн хевирлиг айтырды-даа.

Шак мындыг «алдын» холдуг, ак халаттыг, буян холдуг эмчилерниң дузазын көргөш, мен ышкаш шак мындыг берге байдалдарга таварышкан та чеже кижилерниң амы-тынын камгалап, оларга уттундурбас өөрүшкүнү чедирген эмчилер ийик. Республиканың төвүнде офтальмология эмнелгезин чоогувуста Красноярск ышкаш амгы үениң хуулгаазын нарын дериг-херекселдери-биле хандырып четчелептер чүве болза, дээди эртемниг офтальмолог-хирург эмчилеривис четчир улус-тур бис ийин.

Маадыр-оол АРТАА.

Кызыл хоорай.

МООЛДА ТОС КӨЖЭЭ

Алдан-маадырларның тура халыышкынынга мөгейи, тураскаал болур байырлыг хемчеглер адакталган. Хостуг, өндүр чуртталга дээш туржуп чорааш, тынын берген Тываның төөгүзүңге балалбас исти арттырган өгбелеривистин алдары кажан-даа өшпес. Уттундурбас болуушкуннарны бистиң салгалдың угаан-медерелинге четче, долу дамчыдары-биле чогаалчылар, чурукчулар, төөгүчүлөр дээш, оон-даа өске эртем-мергежил-диглер аңгы-аңгы чылдарда эвээш эвес чогаадыкчы, шинчилекчи ажылдарны үр-түн-нелдиг кылып келген. Оларның кызымаа болгаш изиг чүткүлүнү ачызында бистер ол үениң кадыг-берге амыдыралын, чонну хилинчектеп чораан чидиг айтырылганы өөренип көөр аргалыг болдувус.

Ынчангы аңгылар аразында дең эвес ханныг үскүлежишкуннар болуушкуннар эрткенден бээр 130 чыл эрткен, ол хөй номнардан төөгү шинчилелдерин номчааш, бо бүгү дүүн чаа-ла болган дег, чүрек ажып кээр. Кайы-даа чоннуң төөгүзү тарамыкталы берген эртин даштар дег бузундулардан чыгдынар. Бүгү төөгүнү камныг чыгаш, ажы-төлүвүске арттырып бээр ужурулгусу. Номчукчунуң мээң-биле чөпшээржеринге идегеп, өгбелериниң төөгүзүнүң эртем-шинчилелинге, чаңгыс дамчыдаа бол, дузаны кадыксаан күзел-биле дараазында сактыышкынны дамчыдып көрейин.

Ынчан алдан-маадырларның 130 чылдаан байырлалының бүдүүзү чүве. Чорук аайы-биле Бай-Даг сумузунуң чурттакчызы, хоочун чолаачы Аркадий Баадырович Ломбуга ужураш-каш, ооң үнелиг сактыышкынын дыңнаар аргалыг болдум.

— Аныяк шаамда Тываның

Көдээ ажыл-агый яамызының

оралакчы сайыды Кургутов,

«Чаа-орук» совхозтун дирек-

тору Чопуй баштаан улуг дар-

галарның чолаачызы чорааш,

Моолдун Улаастайга сургакчы-

лап четкен бис. Албан ажылы

төнүп чорда, кандыг-даа баш

удур медээ чокка, бир аалчы биске «Ужуражыр херектиг мен» — дээн соонда, чурттап турар бажынывыска кирип келген. «Завхан аймактың Тосонцэнгэл дээр сумузундан келген эртем ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады кижини мен» — деп бодун арыг тыва дылга таныштырды. Амыр-менди солуккаш, чугаалажы бээривиске, ол Тыва чуртун улуг сонуургаар база ооң төөгүзү дээш сагыш аарып чоруур болду. «Эртем-шинчилелимниң кичээнгейин Сүт-Хөлге алдан-дургун шимчээшкенинче кол угландырып турар мен»

«Эң коргунчуг эрээ-хинлинчекти — ашты кагыдып кээр изигни болгаш кады чораан өөрүн чидирип, маңаа дээди яла-биле шажылаттырган маадырларга тураскаал тос кижиниң шаажылаттырып, чок бол-черинге ооң салгалдары черле тургузар боо»

— диди. Ол шагда алдан-маадырларны ынчаар адап турган. Аалчывыс төөгү бээр, кижини бүрүзү улуг кичээнгей-биле дыңнап эгелзэн бис. Алызы эртемден болгаш ооң дылының чечени аажок, болуушкуннарны каракка көстүп кээр кылдыр онзагай дамчыдар кижини болган. Ооң чугаалаан чүүлүн шаам-биле дамчыдып көрейин:

— Тывага амбыннар, дүжү-меттерниңкадыг-дошкун аажылаашкынынга удур туржуп үнген сүлчээлиг бөлүктөрдөн 27 кижини дээди ялага онаары-биле Моолдун бир улуг хоорайынга, эккелген. Бүдүн чайның дургузунда чоруп келгеш, Улаастайга бөгүн эң сөөлгү шииткел болур деп турда, чүгле тос кижини четкен. Тос кижини дээди ялага онаап, кежегелиг баштарын кезип шииткен. Узун орукка оларның мойнунда кедирген дөңгүзү, холу-будун бектээн кинчизи-биле өскелеринге кожуп каан турда-ла, бодунуң мага-боду балыгла-нып, элп-түрээнинден үстүп, чыдып каап турган. 27 кижини чорза-чорза, оларның хөй кезини ис чок читкен. Чүгле хандан карарып калган кинчи,

дөңгүлөр маңаа дириг килер чораанын херечилеп турган. Ону дыңнааш, эът-кежим лаңайнып, ол үеде назы-шоолуг-ла улгатпаан ма өгбелеримниң ажыг үүл миннип, сагыш човал турд.

— Арткан тос кижиниң жын кескен улуг селеми хоорайның кол музейинде жаттыгган. Кижиниң бажы селеме-биле ийи катап хат үстүрүн ол үениң шаажылы көргөн улустар сактыр — деп, төөгүчүвүс улуг т. Эртемден чугаазын д. тура: «Эң коргунчуг эрээ-х чекти — ашты, кагыдып

изигни болгаш кады ч. эш-өөрүн чидирип, маңаа ди яла-биле шаажылатты маадырларга тураска тос кижиниң шаажылатты чок болган черинге ооң галдары черле тур боор» — дээн санал хуумда чүлдүгүнүп ор

Эртенінде Тываның эрес кайгалдарын шаа лап шииткен черге барды ында, Улаастай хоорай адаанда, чымчак шыкты наа черде тос көжээ ол каан. «Бо-дур бо, чаңгыс чурттуглариңарны шик чери» — деп, амдыы эр денивис айытты. Ол тос дурларның баштарын моо араттары алгаш, чоок-кавы эң-не бедик дагларының тарынга барып салган — хөй чылдар иштинде шыг чорааны «үүжезин» тө каш, Аркадий Баадыр-оол чиниң сеткили чингей бер илдең болду.

Бо бүгүнү дыңнааш, д реп, маадырлыг өгбелери хүндүткелим улам кыпты олар дээш чоргааралым күштелер-дир.

Чаяна ЧЫК

СЕТКИЛИН СОРУК ЧҮГЛЭЭН БАШКЫ

Амыдыралдың агымының аайы-биле ажы-төлү, ажыл-ижи дээш кезээде дүвүрөп, хөлзеп, сагыш човап чоруур херээжен кижилер аравыста кайы көвей. Оларның ачызында амыдыралдың баганазы быжыг.

Ираида Алдын-ооловна Маадыр — ындыгларның санында. Ол — Элегес-Аксы ортумаак школазында өөрөдиге эргелекчи-зи, физика башкызы база 1 оолдун, 1 кыстың энерелдиг авазы, кады чурттаан эжиниң бүзүрелдиг эжи, хөй санныг дүмаларының идегелдиг чөленижи.

Ираида Алдын-ооловна Барыин-Хемчик кожуунуң Барлык ортумаак школазын шыырак билиглиг дооскаш-ла, Кызылдың башкы институтунуң физика-математика факультединче дужаап кирип алган. Ону 1986 чылда чедишкенин доос-

каш, төрөөн школазынга физика башкызы болуп ажылдай берген.

Аныяк башкыны коллектив школаның кижизидилге талазы-биле удуртукчузу кылдыр соңгуп алырга, ону билдили-биле удуртуп турган. Ол спортка база хандыкшылдыг. Тирилгениң 50 чылынга тураскааткан Хөндөлең-Кызыл аразында чадаг чарыш марафонунуң киржикчизи.

Амыдыралының аайы-биле Элегес-Аксы суурже көжүп келгеш, ортумаак школага физика башкылап, өөрөдиге эргелекчилей берген.

Башкының бир солун ажылы «Камгалакчы» клувун ажыдып, аңаа өөреникчилерни бойдуу камгалап-кадагалаарынга кижизитпишаан, эртем-шинчилел ажылдарын чорударынга өөрөдип, суурдан Боом даанга чедир орукту дургаар бокту өөреникчилери-биле аштаар ажылды эгелзэн. Ооң өөреникчи-

лери физика олимпиадаларына, янзы-бүрү конкурстарга шаңналдыг черлерни ыяап-ла алырлар.

Дөрт чыл бурунгаар Ираида Алдын-ооловнаның кады төрөөн дүңмазы Алексей Алдын-оолович Маадыр школага күш-культура башкылап келгеш, кыска үениң дургузунда оолдар, уругларны футболга хандыкшыдып, оларны республика чемпионнары кылдыр өөрөткен. Суурнуң оң талазында, орук кыдыында ээн, куруг чашпан үнген шөлдү өөреникчилери-биле аштап тургаш, футбол шөлү кылып алганнар.

Аныяк башкы озал-ондакка таварышкаш, чок апаарга-даа, угбазы Ираида Алдын-ооловна башкы ооң ажыткан шөлүн улам ыңай сайзырадып, спортчу херекселдер-биле дерип, чылдың-на июнь 1-де, Уруглар хүнүнде, футбол маргылдаазын бодундан чарыг-

далды үндүрбүшаан эрттирери чаңчылчаан. Аңаа суурнуң улуг, биче командалары, Сукпактың агролицейинден, Тыва Республика лицейинден дээш, кайыын-даа оолдар кээп, футболга күжүн шежежилер. Ынчангаш 5 чыл иштинде бо футбол шөлү республика чергелиг маргылдаа эрттирер чер апарган.

Ираида Алдын-ооловна — суму Совединиң депутаты. «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» дээни ышкаш, башкыны чон ийи удаа депутатка сонгаан. База-ла анаа олурбайн, даанган кудумчузунуң девискээринге агитквартираны тургузуп, богун аштадып, чаагайжыдылганы чорударынче эвилелдээн. Агитквартираның чурттакчылары демнежи алгаш, хоочун чурттакчы Ооржак Маайның хураганнарының дүгүн кыргып дузалашкан. Ираида Алдын-ооловна — бот-

тывынгыр артист. Ол суурнуң жуунуң, республиканың кул сценаларына бодунуң уран тытын бо хүннерге чедир чонна раалгадып чоруур. Тыва намыс хевин боду шеверлеп даарап

Кадыкшыл бирги черде болганда, башкы Наадым балалы болурга-ла чадаг чарыш ка ыяап-ла киржир чаңчылы Сумунуң чагырга чериниң ма байырлалында эрттирип чон чаан чадаг чарыш эстафетта база-ла Ираида Алдын-ооловна удуртуп-башкарып чаңчылы

Бо чылын чай адактап турда, хүндүлүг эш-өөрүп кайгамчык ажыл-ишчи башкы выс мугур харлаан. Ынчан аңаа кадыкшылды, аас-кежиги тиг чуртталганы күзеп каалы

Галина БУРБУХ
хоочун башкы

«ДУЗАЛААР, ДЕТКИИР, КАМГАЛААР»

Эрткен пятницада, ноябрь 8-те, Үндезин тыва культура төвүгө «Тыва Республикада уругнуң эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээниң аппарадының назы четпээннериниң херектериниң талазы-биле комиссияның Тыва Республиканың девискээринге уруглар эргелерин болгаш оларның сонуургалдарын камгалаарына хамаарыштыр кады ажылдажылгазы» деп темалыг семинар болуп эрткен. Ооң ажылына ТР-ниң Хей-ниити палатазының даргазы Х.Д.Монгуш, ТР-ниң ИХЯ-ның, прокуратура болгаш истелге эргелелдериниң төлээлери, ко-жууннар баштыңнары, ко-жууннар чагыргаларының даргаларының оралакчылары, хей-ниити дузалакчылар киришкен.

ТР-де уругнуң эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг эргелери Светлана Аракчаа семинарда ажылы ачыдып тура, ууртуп турары чоокта чаа ууртунган аппараттың ажыл-иш дуздалгазы-биле таныштыр-ган. Таварышкан бергелерни эртип, аппарат чугула хе-дээрзин шынныг бадыткап-ган, ону тургузуп алганы-га улуг дөгүм болганын-на Николаевна демдег-ле. Чыл дургузунда чамдык

чигзинип турган кижилерге оларның ажылы амыдыралдың бөгүнгү үе-чадазында канчаар-даа аажок херек дээрзин бадыткап шыдаанын өөрүшкү-биле дем-деглээн. Ынчангаш оларның негелде, шиитпирлерин удур-тур-баштаар албан черлери чүүлдүг деп көрүп, олар-биле демнежи ажилдап эгелээнин, ол ажил-иштин түңнелдерин кысказы-биле таныштырган. С.Н.Аракчаа ажылды удуртуп эгелээнден бээр барык бүгү

кожууннарда чедип, ында уруг-нуң эргелеринге хамаарыштыр чоруттунуп турар ажил-херек-тер-биле танышкан. Чыл дургу-зунда ТР-де уругнуң эргелери-ниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээниң аппарадының ажылын деткип, аңаа идепкейли-биле киржи, улуг деткимчени көр-гүскен ооң хей-ниити дузалак-чыларына адырның тускай херек демдектерин байырлыг байдалга тывыскан. Чоорту ыңдыг херек демдектерин ук аппараттың бүгү ажилдакчыла-ры болгаш ко-жууннарда уруг-нуң эргелериниң талазы-биле

да уругларның эргелери» деп республика чергелиг чурулга мөөрейиниң түңнелин үн-дүрүп, тилекчилеринге өөрүп четтиришкениниң бижиктерин болгаш өртектиг белектерни тывыскан.

Семинар-өөредилгеге ТР-де уругнуң эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээниң аппарадының секре-тары Ч.К.Успун, ТР-ниң про-курорунун улуг дузалакчызы А.А.Нурсат, ИХЯ-ның килдис начальнигиниң оралакчызы С.Х.Сеңгии олар илеткелдерни кылган.

“ Чаржынчыг чүүл — ыңдыг үүлгедиглер-ни уругларның боттарының чоок кижилери, төрелдери, ол хамаанчок адалары, соңгу ада-лары үүлгедип турары.

төлээлер болгаш хей-ниити дузалакчыларының шуптузун-га тыпсыр дээрзин Светлана Николаевна дыңнаткан. Оон аңгыда «Чашкы шагның чуртун-

2012 чыл-биле деңнээр-ге, чамдык эки көргүзүлгө бар-даа болза, назы четпээн-нер ортузунда аар кем-херек үүлгеткеннериниң саны өскөн.

Оон аңгыда ол-ла үе-биле дең-ней алырга, назы четпээннерге хамаарыштыр күштеп-күчүлээр болгаш өске-даа оларның эрге-лерин үрээр таварылгаларның саны көвүдээнин илеткелчи-лер демдеглээн. Чаржынчыг чүүл — ыңдыг үүлгедиглер-ни уругларның боттарының чоок кижилери, төрелдери, ол хамаанчок адалары, соң-гу адалары үүлгедип турары. Бо бүгү болдурбазын чедип алыры-биле шупту канчаар демнежи ажилдаа чогуурул дээрзин сайгарып, семинарның киржикчилери хуннун ийги чартында арга-дуржулгазын үлежи чугаалашкан.

«Дузалаар, деткиир, камга-лаар» деп кыйгының адаа-биле өг-бүле болгаш ие-чаштын эр-гелери дээш, оларның амыды-рал-чуртталгазын эки талаже өскертир дээш күжүн демнеп ажилдаарын семинарның кир-жикчилери дугурушкан.

Светлана БАЛЧЫР.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

«А чавыстың холу «алдын», ооң кылбас ажылы Машиназын-даа боду сеп-огород тарыырга, дүжүдү к, мал-маган тударга, өзү-Кавказ чуртунга чоруурга, тус чем кылыр, улуг по-ры эрлер боор. Ачавыс к амданныг, чаагай, янзы-чем кылырынга ынак. Ол н-даа эр, кыс кижилер деп аңгылаас, меңээ ка-даа от одатпас, мал-маган эртпес, аар-берге ажилга н-даа дээртпес. Уруг-да-биле эвилең-ээлдек, олар-чуурга, шынчы, чурумнуг рунга кижизидип чоруур. арынга бичиизинден тура наның тургузуун, ону сеп-н өөреткен. Ол сонуургак ш черле анаа орбас, бир-гвени септээн, телевизор, инет четкизинден бирээни-лип алган ора.

бүлелиг кижини орус а «замужем» дээр бол-Очулдулар болза, ашаа-делгем херээниң артын-эни ол. Бо сөстөр меңээ дорт хамаарылгалыг» ол, өөнүн ээзиниң дуга-а Марина Чачай-ооловна ы-биле чугаалады.

а-Хем ко-жууннуң Сарыг-суурунда Садыговтарның ле-зи 1998 чылда Каа-ко-жуунче көжүп, турум-чурттай берген. Марина о-оловна — Сарыг-Сеп-уң төп эмнелгезинде аку-инеколог, а Агамамед гов дүрген эмчи ду-чедирер салбырның чо-кы турган, ам хүндүлүг анылгада.

рина Чачай-ооловна

Садыговтарның өг-бүлөзи.

тыйлаан. Ооң соонда Кызыл-дың эмчи училищезин кызыл диплом-биле, улаштыр Кеме-ровонун эмчи институтун, ин-тернатуралын дооскаш, ол-ла хоорайның божудулга бажы-ңына 2 чыл ажилдаан. Мари-на Чачай-ооловна Агамамед Садыгов-биле Ак-Довурак хоорайга таныжып ап, өг-бүле туткан.

Эмчинин ажылы харысал-галыг, чымыштыг. Божуур бажыңдан чамдыкта ийи-үш-даа хонук үнмейн баар таварылга-лар туруп кээр. Ажы-төлү, бал-жың-балгады дээш ол улуг са-гышсыравас, чүге дизе өөнүн ээзи бүзүрелдиг, кыс ээзинин чай чок ажылын эки билер, ол дээш сагыш човаар, кезээде хүндүлөп, үнелеп, деткип чо-руур быжыг чөлөнгийи.

Марина Ооржактын ачазын

Чачай-оол Манзырович Оор-жак, авазын Бытыый Дассык-овна Хомушку дээр. Авазы, ол бичии турда аарааш, чок апарган. Ачазы хей ажы-төлүн чааскаан бут кырынга тургу-зуп, эртем-билигге чедирер, өглөп-баштап каан. Ол 72 хар-лыына чедир ажилдаан. Эрт-кен чылын 88 харлап чорааш, хеп-хенертен аарааш, үр бол-байн, чок болган.

Чачай-оол Ооржак «Шын» солуннуң бир хоочун номчук-чузу, бижикчи чораан. Ооң хей-хей шүлүктери, чечен чогаалдары «Шын» солуннуң арыннарынга парлаттыган. 2012 чылда ооң шүлүктеринин ному үнгөн.

Агамамед Худашоглы Са-дыгов — өг-бүлезинин эң улуу, Баку хоорайга төрүттүнгөн. Кады төрзэн бир оол, ийи

кыс дунмалыг. Ол 1969 чылда Ак-Довурак хоорайның «Тыва даг-дүгү» комбинатының ту-дуунга комсомолчу путевка-биле келгеш, ол-ла хевээр Тывада чурттап артып кал-ган. Баштай «Тыва даг-дүгү» комбинаттың тудуунга ажил-дааш, оон ДОСААФ-ка чолаа-чы мергежилге өөренип алган. Үре-түңнелдиг ажылы дээш ТР-ниң Кадык камгалал ямызының өөрүп четтириш-кин бижии-биле шаңнаткан. Ол Россияның хереклекчилер хайгааралының албанының Барыин-Хемчик ко-жуунда салбырынга ажилдавышаан, бот-өөредилге-биле тудугжу мергежилди база чедип алган.

«Эр кижилер оолдуг болур, бажың тудар, ыяш тарыыр» деп үлегер домакка төлөптиг болуп, Агамамед Садыгов

ону күүсеткен. Ол Сарыг-Сеп суурда чурттап ора бажыңын боду туткан. Ийи дугаар оглу-на бажыңны тудуп эгелээн.

Бо өг-бүле 4 ажы-төлдүг, 1 уйнукут. Улуг оглу — ка-дыының аайы-биле 2 дугаар бөлүктүн инвалиди, Арзу Ты-ваның күрүнө университетиниң филология салбырын дооскаш, Кызыл хоорайның мэриясында парлалга албанында ажилдап турар. Ол — өг-бүлелиг. Керни Наталья күрүнениң радиозунда корреспондентилеп ажилдап турар. Бичии уйнуу Варвара үш харлыг. Азер Сарыг-Септин 1 дугаар школазының 6-гы класының өөреникчизи, уран чүүл школазының гитара сал-бырында өөренип турар. Хей-мер кызы Айша — Сарыг-Сеп-тин 1 дугаар школазының 5-ки класының, уран чүүл школазы-ның фортепиано салбырының өөреникчизи.

Марина Чачай-ооловна 2012 чылда республика черге-лиг «21-ги чүс чылдың херээ-жени» мөөрейге киришкеш, «Хей-ниити шимчээшкениниң баштыңы» деп номинацияга ти-лекчи болган. Садыговтарның өг-бүлөзи ко-жууннуң хей-ниити амыдыралына идепкейлиг кир-жи турар. Олар онзагай, чараш черлерни көрүп, аян-чорук кы-лырынга ынак. Турция, Азер-байдан, Грузия, Казахстан, Кыргызстан дээш, барбаан-чет-пээн черлери чок. Өгнүн херээ-жен ээзи ол чурттарга чаңгыс-даа эзирек кижилер көрбээнин, чурумнуун, арыг-силиин мага-дап, тыва чонувус арага-дарыже сундугуп турарына хараадап, бо бак чаңчылдан адырлырын күзеп чоруур.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чу-руу.

БАЙЫР ЧЕДИРИШКИНИ

Бистиң ынак ававыс **Лидия Намчыл-Доржуевна ООРЖАКТЫҢ** ноябрь 16-да төрүттүнгөн хунун таварыштыр изиг байыр чедирип тур бис. Ол Чыргакы сумузунда ажилдап-чурттап чоруур. Ол алды ажы-төлүн амыдыралдың улуг оруунче шуудадып каар дээш кызып, бодунун амыр-дыжын бодавайн чоруур. Эргим киживиске быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис. Авыралдыг ававыска четтиргенивис илередип, черге чедир мөгейдивис!

Өөнүң ээзи, ажы-төлү, күдээлери, кенээттери, хөй санныг уйнуктарындан.

РЕШЕНИЕ

сессии Хурала представителей сумона «Бай-Дагский»
от 13 ноября 2013 года с. Бай-Даг № 38

В соответствии с частью 5 ст.37 Федерального закона от 06.10.2003 г. №131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации», частью 5 ст.21 Устава сельского поселения сумона Бай-Дагский Эрзинского кожууна Республики Тыва и положением о порядке проведения конкурса на замещение должности председателя администрации сельского поселения сумона Бай-Дагский Эрзинского кожууна Республики Тыва сессия Хурала представителей сельского поселения сумона Бай-Дагский Эрзинского кожууна Республики Тыва

решила:

1.Объявить конкурс на замещение должности председателя администрации сельского поселения сумона Бай-Дагский Эрзинского кожууна.

2.Настоящее решение обнародовать в установленном законодательном порядке.

3.Контроль за исполнением настоящего решения оставляю за собой

Глава сумона-председатель Хурала
представителей Л.В.ТОЙБАА.

Хурал представителей сельского поселения сумона Бай-Дагский Эрзинского кожууна Республики Тыва объявляет о проведении конкурса на замещение вакантной должности председателя администрации сельского поселения сумона Бай-Дагский.

Квалификационные требования: наличие высшего профессионального образования; стаж муниципальной службы и (или) стаж государственной службы на стар-

ших должностях государственной службы не менее двух лет или стаж работы по специальности на руководящих должностях не менее двух лет

Для участия в конкурсе предоставляются документы:

1. Личное заявление;
2. Копия паспорта гражданина Российской Федерации;
3. Характеристика с последнего места работы;
4. Автобиография;
5. Собственноручно заполненная или кадровой службой по месту работы (службы) кандидата копия трудовой книжки или иного документа, подтверждающего необходимый стаж трудовой (служебной) деятельности.
6. Нотариально заверенная копия диплома, подтверждающая наличие высшего специального образования;
7. Медицинское заключение о состоянии здоровья;
8. Справка с ОВД об отсутствии непогашенной или неснятой судимости;

С условиями конкурса, положением о проведении конкурса, проектом контракта можно ознакомиться на официальном сайте: <http://erzin.ru/naslennye-item/symon-erzu/>.

Прием документов осуществляется по адресу: РТ, Эрзинский кожуун, с.Бай-Даг, ул. Красных партизан 12, с 10 до 16 часов, с 14 ноября по 3 декабря 2013 года. телефон 89293154794.

Государственное Казенное Учреждение «Управление автомобильных дорог Республики Тыва «Тываавтодор»

ПРИКАЗ № 327

г. Кызыл 08 ноября 2013 г.

О введении временного ограничения движения транспортных средств

Руководствуясь частью 2.1 статьи 30 Федерального закона от 8 ноября 2007 года № 257-ФЗ «Об автомобильных дорогах и о дорожной деятельности в Российской Федерации и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации», частью 2 статьи 27 Закона Республики Тыва от 28 ноября 2008 года № 966 ВХ-2 «Об автомобильных дорогах и о дорожной деятельности в Республике Тыва», постановлением Правительства Республики Тыва от 11 сентября 2013 г. № 549 «Об утверждении Порядка осуществления временных ограничений или прекращения движения транспортных средств по автомобильным дорогам регионального или межмуниципального, местного значения в Республике Тыва»:

1. Ввести временное ограничение движения большегрузных транспортных средств с осевыми нагрузками, превышающими 38 тонн, на межмуниципальной автомобильной дороге общего значения Кызыл-Сарыг-Сеп на участке км 1+900 — км 9+500 ул. Магистральная и км 9+500 — км 13+150 ул. Шахтерская пгт. Каа-Хем с 15 декабря 2013 г. по 1 июня 2014 г., в связи с ее реконструкцией.

2. Отделу технического надзора и приемки работ (Демкина А. В.) совместно с Управлением Государственной инспекции безопасности дорожного движения Министерства внутренних дел по Республике Тыва (по согласованию) и Управлением государственного автодорожного надзора по Республике Тыва (по согласованию) обеспечить временное ограничение движения.

3. Опубликовать настоящий приказ в газетах «Шың», «Тувинская правда» и на официальных сайтах ГКУ «Тываавтодор», Министерства дорожно-транспортного комплекса Республики Тыва в информационно-телекоммуникационной сети «Интернет».

И. о. начальника Д.А.С. ДОНГАК.

Министерство дорожно-транспортного комплекса Республики Тыва

ПРИКАЗ № - 70/13 - ОД

07 ноября 2013 г.

г.Кызыл

О введении временного ограничения движения транспортных средств

Руководствуясь частью 2.1 статьи 30 Федерального закона от 8 ноября 2007 года № 257-ФЗ «Об автомобильных дорогах и о дорожной деятельности в Российской Федерации и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации», частью 2 статьи 27 Закона Республики Тыва от 28 ноября 2008 года № 966 ВХ-2 «Об автомобильных дорогах и о дорожной деятельности в Республике Тыва», постановлением Правительства Республики Тыва от 11 сентября 2013 г. № 549 «Об утверждении Порядка осуществления временных ограничений или прекращения движения транспортных средств по автомобильным дорогам регионального или межмуниципального, местного значения в Республике Тыва»

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Ввести временное ограничение движения большегрузных транспортных средств с осевыми нагрузками, превышающими 38 тонн, на межмуниципальной автомобильной дороге общего значения Кызыл — Сарыг-Сеп на участке км 1+900 — км 9+500 ул. Магистральная и км 9+500 — км 13+150 ул. Шахтерская пгт. Каа-Хем с 15 декабря 2013 г. по 1 июня 2014 г., в связи с ее реконструкцией.

2. Государственному казенному учреждению «Управление автомобильных дорог Республики Тыва» совместно с Управлением Государственной инспекции безопасности дорожного движения Министерства внутренних дел по Республике Тыва (по согласованию) и Управлением государственного автодорожного надзора по Республике Тыва (по согласованию) обеспечить временное ограничение движения.

3. Опубликовать настоящий приказ в газетах «Шың», «Тувинская правда» и на официальных сайтах ГКУ «Тываавтодор», Министерства дорожно-транспортного комплекса Республики Тыва в информационно-телекоммуникационной сети «Интернет».

4. Контроль за исполнением настоящего приказа оставляю за собой.

Заместитель министра А. МАКСИМОВ.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района Тайгинский кожуун Республики Тыва поступило заявление от главы КФХ «Менги» **Иргит Альбер бычыгаевича** о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения для ведения крестьянского (фермерского) хозяйства с общей площадью 1995773,00 кв. м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.Кызыл-Даг, местечко Узук-Кыры.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней с момента опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и земельно-имущественных отношений администрации ОНДА

В администрацию городского округа г.Ак-Довурак поступило заявление от **Кыргыс Буян-оола** о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Республика Тыва, г.Ак-Довурак, ул.Дружбы 6/н, около дома по ул. Дружбы, с общей площадью 1500 кв.м, в срок на три года.

В рамках действующего законодательства администрация городского округа г.Ак-Довурак принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник ОИЗО администрации г. Ак-Довурака САРЫГЛАР

Чарлал

Хову-Аксының ортумак школазын 2010 чылда кан деп **Аңгырак Чимисович Сүлдүмнүн** тывысканы сериязы 17 АБ №004418 дугаарлыг таттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок наар.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилер-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7230. Чагыг 132. Номери парлагже дугааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.сч. № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талды биле эргелели «Шың» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херекчел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар дыннадылары дээш авторлар боттары харыылаар.